

БЪЛГАРСКА ЕТНОЛОГИЯ

Год. XXX 2004 Кн. 1

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

ЕТНОГРАФСКИ ИНСТИТУТ С МУЗЕЙ

СЪДЪРЖАНИЕ

<i>Елена Водинчар</i> — Пролетарската култура — мит и реалност в традиционния календар на българските преселници в Бесарабия	5
<i>Андрей Мороз (Москва)</i> — Устната история на руската църква през съветския период. Народни предания за разрушаването на църквите	18
<i>Светлана Антова</i> — Смесените бракове между българи и словаци	28
<i>Валентина Васева</i> — Раждането на деца в космобиологичния ритъм на живота	40
<i>Джени Маджаров</i> — Поздравяването с целуване на ръка и неговата семантика в българската традиция	61

ДЕБЮТ

<i>Ивайло Марков</i> — Родствени и семейни структури. Поглед отвътре	80
--	----

ЕТНОГРАФСКИ МАТЕРИАЛИ

<i>Вихра Барова</i> — Младежките субкултури в България през 80-те и нач. на 90-те години на XX век	92
--	----

РЕЦЕНЗИИ И ОТЗИВИ

<i>Стелу Шербан</i> — Monica Budiş. Comunitatea românească de pe Valea Timocului bulgăresc, Editura Militară, Bucureşti, 2001	101
<i>Галин Георгиев</i> — Две нови етнологички изследвания за Родопите. 2003	104

ПОЗДРАВЯВАНЕТО С ЦЕЛУВАНЕ НА РЪКА И НЕГОВАТА СЕΜΑΝТИКА В БЪЛГАРСКАТА ТРАДИЦИЯ*

Джени Маджаров

Добре известно е, че всяка историческа епоха и общество имат своите характерни поздравявания, в които се отразяват битуващите светогледни представи и йерархични нива на социално устройство. Прилагането на тези поздравявания е съпътствано с поднасяне и приемане на конкретна информация, която като познание битува в рамките на определеното общество, културната епоха. Извън тях поздравяванията и техните жестикилни изрази променят или губят своята семантика, престават да съществуват в ролята си на знаци, а често, и като елементи на определената културна система.

Поздравяване и целуване

Според поднесените обобщения в някои български и чужди речници и енциклопедии (Андрейчин и др. 1973: 687, 822; Дечева 1997: 525, 620-621; The Oxford 1989: 416-417, 417-418; The Oxford 1991a: 820-821, 821; Петрухин и др. 1995: 326-327; Ortutay 1982: 437) поздравяването, независимо от формата си, е знаково действие, с което индивидът се обръща, отнася, заговаря с някого при среща, раздяла, в израз на добра воля, внимание, почит, уважение, учтивост, вежливост и пр. Това действие може да бъде осъществено вербално, паралингвистично, в писмена или изобразителна форма, с жестове и пр. Пак според обобщенията в тази литература (Андрейчин и др. 1973: 1090; Дечева 1997: 850-851; Ничева, Спасова-Михайлова, Чолакова 1975: 497; The Oxford 1991b: 462-463, 464; Даль 1882: 368; Петрухин и др. 1995: 320-321; Шевалие, Геербрант 1996: 565-566; Купър 1993: 263; Ortutay 1977: 526; Solymossy 1928: 71-82) целуването като действие, независимо от формата си, е допир с устни или други части на лицето на индивида до тялото на друг индивид, одушевен или неодушевен предмет. То е израз на нежност, обич, почит, уважение, благодарност и прочие, но е и форма на поздравяване.

Още в началото е необходимо да се направи едно уточнение относно предмета на изследването. Когато говорим за поздравяване (вж. Шмит 2000: 19) ние разбираме сходни действия, прилагани при среща, при посрещане, при разделяне, изпращане, прощаване, сбогуване и поздравяване по някакъв повод. В много от случаите семантиката на използваните жестове — кинемоморфемите¹ е от сходни или сродни смислови гнезда. Ето защо в насто-

Материалът е изнесен на VII конгрес на SIEF (23-28 април 2001 г.) в Будапеща, Унгария.

1 Реймънд Бърдуисъл — един от изявените американски изследователи на несловесното общуване, разграничава в поведението на хората две основни категории жес-

ящата разработка поздравяването се разглежда като поведение, обхващащо разнообразието от смислови аспекти на явлението. От друга страна, понеже жестът целуване, със семантики — изразяване на нежност, уважение, почит и пр., е този, който кинематично обединява различните прояви на поздравяването, то той е поставен в центъра на вниманието.

Задачата, която си поставя изследването, е посредством разглеждане и сравняване на ситуациите, при които се прилага кинемоморфемата — поздравяване с целуване на ръка, да се посочат съществуващите семантични сходства, различия и цялостен спектър, свързан с явлението. Също така се прави опит да се очертае сбора от фактори, който влияе върху формирането на конкретната семантика в дадена ситуация. Поради тези причини в текста са проследени следните фактори: характеристика и място на ситуацията в контекста на събитието; време и място на поздравяването — ежедневно, обичайно или обредно, профанно или сакрално; предхождащи, съпътстващи и следхождащи знаково натоварени жестове и действия; модалност на разглежданата кинемоморфема; пол, възраст, социално положение, обредна роля и функции на лицата, „поднасящи“ и „приемащи“ поздрава и пр. Поради краткостта на изложението в текста не са намерили място всички елементи, които формират жестовата група на поздравяването, като напр.: положение на торса, крайниците, погледа, модалност на всички движения и пр. Същите биха дали изчерпателна информация за характера на разглежданото явление. Не са разгледани взаимните връзки, които съществуват между жестовите и словесните форми на поздравяване.

Разработката е изградена на основата на документиран, публикуван и непубликуван материал за живота на патриархалното българско общество, за периода края на XIX в. до първата половина на XX в. Не съм си поставял за задача, а и е невъзможно в този обем, да бъдат разгледани всички съществуващи и документиран примери на поздравяване с целуване на ръка. Подробното разглеждане на регионалните варианти на явленията е предмет на друго, самостоятелно и обстойно изследване, ето защо тук проблемът се представя само на общоетнично ниво. Явленията се проследяват в цялата структура на българската традиционна култура. Мисля, че в случая е достатъчно да бъде представена само жестовата форма с нейните варианти и факторите, които влияят върху образуването на семантичното многообразие.

В традицията на българското патриархално общество са познати няколко вида поздравявания: *словесно* — изказване на благопожелания, свързани с определена част на денонощието, годината, трудовата дейност и пр.;

този единици — *кинема* и *кинемоморфема*. Разликата между двете той открива не във формата, състава или продължителността на движението, а в наличието или отсъствието на значение. Така, според него, кинемата е „елементарна единица на моторно поведение“, не означаваща нищо друго освен самото движение. Други изследователи тълкуват тази единица като „динамичен акт“ или „серия от пози“. От своя страна кинемоморфемата е „знаково натоварена единица движение“ или значеща — семиотична единица, която освен със смисъла на самото движение е натоварена и с други значения (Вж. Birdwhistell 1970).

паралингвистично — чрез промяна на интонация, с викане, свирене и пр.; жестово — правене на знак с ръка, ръкомахане, ръкостискане, сваляне на шапка, кимане с глава, покланяне с тяло, коленичене, целуване и пр.; *комбинирано* — смесица от предходните видове. При жестовото поздравяване с целуване в традиционната българска култура се разграничават следните форми: на ръка; по бузите (страните); по челото, лицето, главата; по устните (в устата); на пръстен, поли на дреха, обувки (крака), стъпки; на неодушевени предмети — пръст (земя), хляб, икона, кръст, разпятие, хоругви и пр.

Подходът, използван за разглеждане на формите в текста, не е според мястото им в някаква семантична йерархия, а според последователността на усложняване на факторите, които влияят върху формиране на семантиката при дадена ситуация. Така се оформя следната смислова схема за разглеждане на поздравяването прилагано при: среща; посрещане; разделяне, изпращане, прощаване, сбогуване; по някакъв повод. За по-ясно очертаване на факторите, които влияят върху формиране на конкретната семантика, ситуацияите, при които се използва изследваната кинемоморфема, се разглеждат в определена последователност. Първо — в ежедневна среда и време, без участието на лица с особен статус² и/или обредни такива. Второ — в ежедневна среда и време, с участието и на лица с особен статус. Трето — в ежедневна, обичайна или обредна среда и време, с участието на смесен състав от лица — такива без и с особен статус, както и на обредни лица.

Поздравяване при среща

Целуването на ръка е най-широко разпространената форма на поздравяване в българската традиционна култура. Същата притежава и най-широкия

- 2 Изразявам своята благодарност на проф. Иваницка Георгиева за помощта, която ми оказва при изясняване категориите на хората с особен статус в българското традиционно общество. Според традиционните представи в тази група могат да се поставят следните категории хора: 1. Тези, които имат някаква особена връзка със сакралното начало — а/ ревностни миряни — *праведници*, за които се предполага, че ще бъдат допуснати в Рая; починали предци. — б/ гости, чужди и непознати за селищната общност лица, пътници, странници, луди и др. 2. Тези, които са в състояние на социален преход — а/ незадомени индивиди: новородени до кръщаването им; деца и юноши до съответните етапи на полово-възрастовата инициация; годеник и годеница (в периодите между годежите и сватбата, когато са вън от рамките на обредно действие и време) и др. — б/ задомени индивиди: младоженец и булка (до една година след сватбата, когато са вън от рамките на обредно действие и време, а само за булката и до раждането на първото дете); родилки (до 40 дни след раждането и очистването им с църковна служба); покойници (от издъхването до 40 дни след погребването им). При покойниците може да бъде отделена и една по-особена категория, към която принадлежат — самоубийци, удавници, починали преди 40-ия ден след раждането родилки, некръстени бебета, деца и пр. Поради факта, че последната категория споменати се възприема за канонично „нечиста“, то тези индивиди не се намират в състояние на преход между „този“ и „отвъдния“ свят, а за продължителен период от време са в междинно, преди прехода, положение до момента, в който чрез сакрално/обредно действие не бъдат изведени от него.

семантичен спектър. В традиционната практика обичайно поведение е при първа за деня среща с родител (най-вече мъж — баща, дядо, пращядо), със задомен член от същата семейно-родова общност или с друг близък или познат, по-младият човек и на първо място момичето/момата/задомената жена да поздравят първи срещнатия с целуване на ръка. Обикновено преди поздрава мъжете си смъкват калпака. За яснота на семантиката е важно да се спомене, че няма практика срещнатия външен или чужд на семейно-родовата общност човек, освен ако не е гост в дома/селището, да се поздравява по този начин. От друга страна, кинемоморфемата не се прилага отново при последвалите през деня срещи с веднъж поздравения. Поздравяването се състои от следната жестова група кинематики и кинемоморфеми: поздравяващият се покланя, привежда в кръста, поема с дясната си ръка подадената му от поздравявания дясна ръка и без ръкостискане я целува веднъж по обратната на дланта страна. Почти винаги действието е придружено и със словесен поздрав, но при отсъствието на други знаково натоварени жестове и действия. В представите на народа смисълът на този поздрав е даване знак за зачитане на полово-възрастовото и социално йерархично старшинство и издигнатост на мъжа, на по-възрастния, на родителя, на задомения човек в патриархалното общество. Задължителната употреба на формата я прави знак за подчертаване на подчиненото положение на детето, незадомения, жената, по-младия и най-общо поздравяващия и засвидетелстване на смиреност, покорство, уважение, почит.

Тази кинемоморфема се прилага и при ежедневно поздравяване, във от обхвата на обичайно-обредно действие или време, на лица с особен социален статус, каквито са християнските свещеници и архиереи. По състав и форма жестовата група не се отличава от гореописаната, като е придружена със словесен поздрав и обръщението „отче“. Често жестовите се предхождат от източноправославно прекръстване от страна на поздравяващия като знак, който ясно подчертава принадлежността му към вярата. Тази форма на поздравяване се прилага еднакво от всички хора, независимо от техния пол, възраст, семейно и социално положение, при среща, посрещане, разделяне и изпращане на свещеник, в двора, селището, землището. В тези случаи семантиката е доста по-различаваща се от по-горе описаната. Основно влияние за това оказва социалният статус на поздравявания. В народните представи свещеникът се възприема като посредник и служител на сакралното, ето защо в социалното пространство на патриархалното общество неговият индивидуален образ на човек — мъж е изместен на втори план. На преден план стои образът, който го свързва с божеството и отъждествява с институцията, обслужваща сакралното — Църквата. Ето защо в семантиката на това поздравяване на първо място стои изразяването на принадлежност и вярност към християнската религия, зачитане и обич към Бога, покорство, смиреност и преклонение пред Църквата. Едва на второ място е засвидетелстването на уважение и почит към мъжа и личността на свещеника. В рамките на това общество, където към свещеника всички се

обръщат с почитителното „отче“, кинемоморфемата е знак за подчертаване на висшестоящото социално положение на поздравявания. Последното твърдение се подкрепя и от факта, че в случаите, когато свещеникът е незадомен, дори по-млад от поздравяващия, на него пак му се целува ръка. Само този, който не признава или не уважава върховенството на християнската религия и Църква или не приема личността на свещеника, не поздравява с целуване на ръка, а използва други форми като ръкостискане, вдигане на ръка и пр.

В българската традиция е познато поздравяването с целуване на ръка при среща на лица с особен статус, в рамките на обредно действие и време. Например след първия, т. нар. *малък*, годеж момата, вече годеница и лице с особен статус, при случайна среща с родителите на годеника си, във от двора на къщата, все още не ги поздравява с целуване на ръка. Но това тя задължително прави след втория, т. нар. *голям* годеж, когато родителите на двете семейства вече взаимно се назовават *сват*, *сватя* и започват да се възприемат като некръвни родственици (Добрѐв 1971: 1224; Генчев 1985: 175). В този случай поздравяването на обществено място, в периода между големия годеж и вече сигурната сватба, което не е обредно време, има семантиката на известяване, заявяване на селищния колектив на новината, че двете семейства са се сродили и бившата вече мома е на път да промени своя семеен статус и да стане член на друга семейно-родова общност. От друга страна, приемането на поздрава и е знак, потвърждаващ желанието на родителите на годеника за нейното приобщаване към общността им.

Пример на сходен семантичен кръг може да се открие в един от обредите на следсватбения комплекс. Така в понеделника, вторника или сряда след сватбата се прави обредно *отвеждане невестата за вода* (Вакарелски 1977: 487-488; Генчев 1985: 190). В тази обредна ситуация невестата е все още в положението на лице в преход, т.е. с особен статус. При тържественото ѝ отвеждане до обществения водоизточник тя се придружава от обредни лица като *девер*, *помайчима*, *зълва*, ергени и др. По пътя до там и обратно невестата задължително се покланя на всеки срещнат член на селищния колектив и му целува ръка. Кинемоморфемите са последвани от задължително поднасяне на всеки поздравяван на пълни съдове с вода или на съд с питие, за да отпие от него. Тук като фактор за формиране семантиката на поздравяването роля играе поднасянето и напиването на прясната, новонапълнената, чистата вода и питието — най-често ракия, и тяхната символика. От друга страна, стои фактът, че това е първото излизане във новия дом на задомената жена и показването ѝ в този нов социален статус, пред членовете на широкия не родствен, селищен колектив. Противно на предположението (произтичащо от формата и конкретната ситуация при прилагането ѝ), че кинемоморфемата — целуване на ръка (заедно с покланянето) играе ролята на поздравяване при среща, тя, в зависимост от смисъла на мястото си в контекста на събитието, по-скоро изпълнява ролята на поздравяване по повод. Единствено кинемоморфемата покланяне играе

ролята на поздравяване при среща, като в семантиката ѝ на преден план стои не изразяването на уважение и почит от страна на невестата към поздравявания, а по-скоро опит да се привлече и насочи вниманието му към факта на нейната нова социална самоличност — задомена жена. При успех поздравяваният се „дарява“ (черпи) с глътка от водата, питието. От друга страна, приемането и отвърщането на поздрава е знак за вземане под внимание, признаване на новата самоличност, приемане на невестата в групата на задомените, а също утвърждаването на нов тип взаимоотношения с нея (Генчев 1985: 190).

Поздравяване при посрещане

В случаите на посрещане на родител, възрастен на двора или в дома, в ежедневна среда, поздравяването като форма на кинемоморфемите, поведение на участниците и семантика е тъждествено с гореописаните при среща.

При посрещане на лице с особен статус като свещеник на двора, в дома или другаде, в ежедневна среда или в рамките на обредно действие и време, съставът на жестовете в групата, поведението на участниците и семантиката на кинемоморфемите не съдържат нещо различно от описания по-горе случай.

По-различно стои въпросът с посрещане и поздравяване на гост. При това лице с особен статус могат да бъдат разграничени няколко отделни категории: познат-непознат, канен-неканен, очакван-неочакван, желан-нежелан и пр. В категорията на непознатите и неканените се поставят странстващите, чуждите за семейно-родовата и селищната общност хора. Всички те обаче еднакво се приемат в дома и се поздравяват с целуване на ръка от домакините. При поздравяването на различните категории гости не се откриват съществени различия във формите на кинемоморфемите. Изключение прави само прилагането на различни модалности — от изпълняване на съдржани и семпли кинемии и кинемоморфемии до разгърнати, богати на детайли и с много повторения такива. Вярването, че гостът е носител на съдбата, който е способен да повлияе върху живота на членовете на дома и още, че той е „пратеник“, „представител“ на висши сили (Петрухин и др. 1995: 145-146), предопределя семантиката на кинемоморфемата. В резултат на това тя съдържа израз на добра воля, уважение и почит към дошлия, с цел подсигуриране на добро бъдеще за дома и домакините.

При посрещане и поздравяване с целуване ръка на обредно лице и такова с особен статус в обхвата на обредно действие и време се наблюдава една сложна семантична картина. Когато поздравяването не е съпътствано от други знаково натоварени жестове или действия, тогава семантиката му е свързана със засвидетелстване на уважение и почит към поздравяваното лице, но не е с първостепенно значение. Така например в обхвата на обичая *кумичене*, провеждан на *Цветница*, участващите моми отиват на гости у избраната водачка — *кумица* и я поздравяват с целуване на ръка. От този

момент до *Великден* момите пазят обредно мълчание, т. нар. *говеене*, спрямо нея (Василева 1985: 119). На малкия и големия годеж момата/годеницата посреща всички дошли на гости в дома им като мълчаливо и смирено им целува един или три пъти ръка (Добрев 1971: 1225). В деня на сватбата, когато сватбеното шествие е пристигнало в дома на годеницата за да я вземе, в стаята първа влиза кумата. Тогава годеницата мълчаливо става и ѝ целува ръка. Тя прави същото, когато малко по-късно при нея влезе годежникът ѝ (Генчев 1985: 186). В тези случаи кинемоморфемата, освен гореспоменатата семантика, е знак за подчертаване, приемане на обредното старшинство, за зачитане на произтичащите от обредната роля на поздравявания функции, за променяне и утвърждаване социалния статус на поздравяващия. Това становище може да бъде подкрепено и от един друг факт. В деня на сватбата, когато в дома на годеника за първи път влязат главните обредни лица — *кумът* и *кумата*, те биват посрещани от родителите, заедно с годеника, още на двора. Всички целуват ръка на главните обредни лица (Добрев 1971: 1244; Генчев 1985: 184). Интересното в случая е, че понякога кумът и кумата са по-млади от родителите на годеника, но, понеже са главни обредни лица, задължително им се засвидетелства тази форма на уважение. С това се признава правото им да осъществят основното действие, а именно да утвърдят брака, което е в правомощията им. Тук заслужава да се обърне внимание върху факта, че момите — участнички в кумиченето, макар и в положението на гостенки, не са поздравявани с кинемоморфемата, а те сами целуват ръка на домакинята — *кумицата*.

При някои календарни празници има примери за това, че спрямо определена категория лица, намиращи се в положението на гости, не се прилага разглежданият стереотип за поздравяване, а те самите целуват ръка на домакините си преди или след като поднесат носените от тях обредни дарове³. Важно е да се подчертае, че в повечето случаи гостите са обредни лица или такива с особен статус. При споменатите случаи жестът освен поздравяване при посрещане и подчертаване на обредно старшинство вероятно е знак и за подсилване на словесните благопожелания за здраве, дълъг живот и благополучие на поздравяваните.

Тук заслужава да се обърне внимание върху едно различие, свързано с честотата на ползване на кинемоморфемата в зависимост от пола на при-

3 Така например на Сурваки ергените, годениците, младоженците и изобщо наскоро задомените мъже ходят на гости у кума, кръстника, побацима, родителите на невестата като им носят дарове — варена кокошка, вино. Там те целуват ръка на домакините, след което ги *сурвакат*, като изричат словесни благопожелания за здраве и плодородие. На *Бабинден* намиращите се в детородна възраст жени ходят на гости у бабата, като ѝ целуват ръка и я даряват с китка цветя, кърпа, сапун, обреден хляб. На *Тодоровден* младата невеста отива на гости у кума/кумата, близки и роднини. Целува ръка на домакините и им поднася малки сладки обредни хлебчета. На *Великден* момите, участвали в *кумиченето*, отиват на гости у *кумицата*. Целуват ѝ ръка, поднасят ѝ кравай и червено яйце, след което прекратяват обредното мълчание спрямо нея (Василева 1985: 107-108, 114-115, 121).

лагация. Така например момата/годеницата/невестата почти винаги еднократно, а при определени случаи и до три пъти, поздравява с целуване на ръка широк кръг от хора. Момъкът/годеникът/младоженецът прави това в по-ограничен брой случаи, спрямо ограничен кръг от лица и почти никога по три пъти (вж. Маринов 1984; Маринов 1994; Арнаудов 1931; Вакарелски 1927; Вакарелски 1977; Добрев 1971; Георгиева 1980; Генчев 1985).

Към случаите на усложнена семантика би трябвало да се прибави и следният пример. В хода на традиционната сватба, след като е извършена венчавката в църквата (ако изобщо такава се прави), шествието отвежда невестата в дома на младоженеца, където двамата са посрещнати от свекъра и свекървата. Свекървата играе *хоро* със сито, *кравай* и свещ в ръце около каруцата, където седи невестата. Когато свекърът или деверът смъкне от каруцата невестата на земята, свекървата дава на младоженците по хапка хляб и глътка вино, т.е. тя ги *захранва* и *запойва*. След това тя слага две *колачета* под мишниците на невестата. От своя страна последната ѝ целува ръка. (Генчев 1985: 187). По своята форма и място в обредното действие това е поздравяване при посрещане. Обаче ако се вземат под внимание следните факти: наличие в обряда на такива силно символно натоварени обредни предмети и явления като сито, кравай, свещ, игра на кръгло хоро (където двамата участници играят в противоположни посоки), захранване, запойване, поставяне колачета под мишниците, първо стъпване на булката на земята, първо влизане в новия дом и още редица други, ще разберем, че кинемоморфемата категорично има смисъла на поздравяване по повод. В случая тя може да се изтълкува като знак за изразяване на уважение, почит, покорство спрямо свекървата и свекъра, изразяване на благодарност за приемането, приобщаването, дори „осиновяването“ на младия индивид в „чуждото“ до този момент семейство. Впрочем това е началото на поредица от знаци с подобна семантика. От страна на невестата жестът може да се тълкува още като приемане и благодарност за насочените към нея и младото семейство благопожелателни, магични действия за придобиване на плодородие, изобилие, богатство, чистота.

Поздравяване при разделяне, изпращане, прощаване, сбогуване

При тази подгрупа поздравявания с целуване на ръка в ежедневна среда и време, с или без участието на лица с особен статус, формата на кинемоморфемата и семантиката ѝ не се отличават от тези, разгледани при аналогичните случаи на среща. Само в интерес на изчерпване на ситуационните варианти ще добавя, че когато млад човек тръгне на далечен път — пазар, гурбет, на паша с животните или другаде за продължително време, то при разделяне с него и изпращането му той целува ръка на родителите си и на възрастните. Те съответно го целуват по лицето, челото или главата. Формата на последните кинемоморфемати зависи от различен сбор фактори като: пол, възраст, степен на родство, социален статус и други.

В обредна среда, при участието на обредни лица и такива с особен

статус, разглежданата кинемоморфема придобива смисъла на сбогуване преди продължителна раздяла и на прощаване. Така например в деня на сватбата, когато шествието е готово да тръгне от дома на годеника, за да вземе годеницата, той се сбогува с родителите си като им целува ръка. В случая с този жест едновременно се възпроизвеждат два знака, т.е. две кинемоморфемни — сбогуване и искане на *прошка*. Родителите дават опрощение и от своя страна го целуват по лицето или челото (Генчев 1985: 184; вж. още Маринов 1984; Добрев 1971; Георгиева 1980). Същото това действие се прави и в дома на годеницата, където при изпращането тя се прощава с всички присъстващи, често със сградите и животните, като на всеки целува ръка и го моли за прошка. Преди да целуне ръка на родителите си тя се покланя дълбоко и им иска прошка. От своя страна те я опрощават, благославят и целуват по лицето (Вакарелски 1977: 483; Генчев 1985: 186). И при двата случая кинемоморфемата е знак за разделяне, сбогуване, прощаване. Но разгледано в контекста на сватбените действия това не е обикновена раздяла, а действие, бележещо начало на промяната в социалния статус на главните участници — годеника и годеницата, защото след напускане на домовете си те отиват в църквата, където християнската институция на свой ред също узаконява брака и така, вече с нов легитимен социален статус на задомени, т.е. младоженец и невеста, те влизат в дома на младоженеца. В този смисъл раздялата-сбогуване е не само символно, но и действително разделяне-сбогуване с един отминаващ етап от техния живот, който никога няма да се повтори. В обредния комплекс действието е натоварено с голям трагизъм, особено за жената, защото тя окончателно напуска бащиния дом и става член на друга семейно-родова общност, в която първоначално тя има най-ниския социален статус сред задомените. Другата знакова плоскост на кинемоморфемата е свързана с измолване и получаване на прошка, изчистване отношенията между родители и деца от натрупани обиди и огорчения. Необходимостта от това вероятно е продиктувана от традиционната представа, че е добре всяко ново начало да започне на чисто, без бремето на неизчистените и неизгладените отношения, наследени от предходния етап на живота.

Споменатата светогледна представа вероятно лежи и в основата на дълбоко вкоренената традиция да се целува ръка на умиращ, покойник. В българската традиция умиращият от естествена смърт човек обикновено се нарича с евфемизмите *стягащ се за път*, *пътник за оня свят* и пр. Ето защо според тази представа, когато човек с нормален социален статус започне да умира, то близките и родствениците му задължително се събират около него, за да се простят и сбогуват. Така в обряда *прощаване* умиращите първи иска словесна прошка поотделно от всеки присъстващ — стар, млад, дете, мъж, жена, след което целува ръка. Същото правят и присъстващите, като му опрощават, а от своя страна и те му искат прошка и целуват ръка (Вакарелски 1977: 491; вж. още Маринов 1984; Маринов 1994; Добрев 1971; Георгиева 1980). В този случай взаимното целуване е силно знаково натоварено действие, което бележи началната граница на прехода в жи-

вота на индивида между „този“ и „онзи“ свят. Тук само ще заостря вниманието върху взаимното прилагане на кинемоморфемата, факт, изключително категорично подчертаващ семантиката на поставяне на граница между два етапа от живота на човека/душата. От една страна това е край на телесния живот на душата и начало на прехода към живота в „отвъдния“ свят. Така душата на опростения индивид, освободена от бремето на вината, спокойно може да поеме по пътя към новото си начало. От друга страна, оставащите в „този“ свят могат да се надяват на благосклонно отношение на душата и нейните превъплъщения към тях.

Обредите по *прощаване с покойник* също включват целуване на ръцете му, скръстени на гърдите, с поставена горяща свещ между пръстите. Разделянето, прощаването, сбогуването с покойника се прави на три пъти — в дома, в църквата и край гроба (Вакарелски 1977: 196). Тук семантиката на кинемоморфемата е изчистване на отношенията с мъртвия, измолване на прошка за нанесените обиди, измолване благоволенията на душата, разделяне и сбогуване с неговото тяло. Според традиционните вярвания умирацията/мъртвият е същество с двойствена природа, което крие потенциална опасност за живите. Тази заплаха е в сила от момента на умирање и излизане на душата през устата, до 40 дни след погребение на тялото. В този период душата на покойника може да се превърне във вредител или покровител за живите, като всичко това зависи както от тяхното поведение към него, така и от пълното, точно спазване и изпълнение на задължителните погребални и последващите ги поменални обреди и обичаи (Генчев 1985: 194).

Освен кинемоморфемата целуване покойника по ръцете е познато и целуване по челото и в устата (Вакарелски 1977: 493; вж. още Маринов 1984; Добрев 1971), където семантиката на последните две е по-сложна от едноплановото прощаване и сбогуване с индивида. Тези семантики се формират от взаимодействието на няколко различни фактора като: степен на родство с покойника, представи за задгробния живот, черепа, устата, дъха, душата и пр. Тук само ще отбележа, че никъде другаде в българската традиция, освен при споменатия обред, не е познато поздравяването с целуване уста в уста. Изключение прави само поздравът между висши християнски свещенослужители.

Достоверността на семантиката на кинемоморфемата — целуване ръка на покойник, като знак за опрощаване на постъпките и вината, разделяне с тялото и изпращане на душата в ново начало, се потвърждава от следните изключения в традиционната практика. За покойниците, които попадат в категорията на индивиди с особен статус, като — некръстени до 40-ия ден бебета, самоубийци, удавници, убити, обесени, починали от светкавица, отнесени от вихрушка, починали преди 40-ия ден след раждането, но без да са „очистени“ родилки и др., традиционната практика не спазва всички християнски канонични изисквания за извършване на погребението им и последвалите поменални обреди. Според традиционните представи тези индивиди

са „нечисти“ (в каноничен смисъл), ето защо те не се носят за опяване в църква, не се погребват в гробищата редом до другите, а за бебетата дори е забранено да се оплакват. Спазват се и някои други ограничения и забрани. В случая за нас е интересно следното, че при прощаване с тях не се практикува те да бъдат целувани (Маринов 1914: 39-40; Генчев 1985: 205). Семантиката на липсващата, „забранената“ кинемоморфема може да бъде свързана с традиционното вярване, че индивидите с особен статус след телесната си смърт не навлизат в ново, „чисто“ начало, а остават в състояние на продължителен или вечен преход на границата между „този“ и „отвъдния“ свят. След смъртта си душите им често се връщат в света на живите в облика на полудемонични същества като — *вампир*, *плътеник*, *нави*, за да вредят (Георгиева 1985: 50-52). Ето защо прощаването и сбогуването с тях посредством целуване се явява безсмислено действие, понеже то не е свързано с някаква раздяла, която да бъде последвана от преход в друго измерение. При разглежданите случаи евентуалното прилагане на тази кинемоморфема вероятно може да бъде свързано и с битували представи, че по този начин животът на целуващия, прощавания се, може да бъде някак застрашен, докато чрез погребалното прощаване се цели предимно умилюстивяване душите на покойниците, за да не вредят те на сбогувалите се с тях.

Поздравяване по някакъв повод

В българската традиция кинемоморфемата целуване на ръка се прилага и при действия, несвързани пряко със срещане, посрещане или разделяне на индивиди в ежедневието, без или при наличието на лица с особен статус. В повечето случаи този жест, според контекста на събитието, има смисъл на поздравяване по някакъв повод — празник, събитие, успех и пр. Така например при даване/получаване на дар, подарък, пари или услуга благодетелстваният целува ръка на благодетеля си като придружава поздрава със словесни благопожелания. Семантиката на тази кинемоморфема е изразяване на благодарност, признателност, уважение. А при случаите, когато целуващият ръка иска и очаква услуга или подкрепа, то семантиката на жеста е отправяне на гореща, сърдечна молба, измолване, изпросване на услуга, добра воля, покровителство, засвидетелстване на смиреност към целувания/поздравявания.

В обхвата на обредното действие и при участието на обредни лица, когато се отправя настойчива молба към някого, често след словесното обръщение следва целуване ръка на канения. Пример за това е обредът *поканване на сватба*, т. нар. *калесване*, където поканващият — *калесарят*, винаги подава на канения бъклица с вино, за да отпие от нея, а на възрастните и уважаваните хора се целува и ръка (Генчев 1985: 179).

Ако приемем, че подаването, поднасянето на питие (най-вече ракия и вино) в повечето случаи е семантично тъждествено на даряването, подаряването, тогава става разбираем смисълът на целуването на ръка, което пра-

ви момата/годеницата/булката по време на годежите и сватбата. Става дума за случаите, когато тя поднася ракия на участниците в малкия, големия годеж и сватбената трапеза (Добрев 1971: 1224, 1225; Генчев 1985: 188). Становището за тъждественост на семантиката се потвърждава и от факта, че в деня на сватбата, при посрещане на кума в дома на младоженеца, родителите при поднасяне на бъклицата с вино му целуват ръка (Добрев 1971: 1244). Както и преди това подчертах, момъкът/годеникът/младоженецът рядко целува ръка. Той прави това само в два случая, когато поднася питие, и то предимно ракия. Така например на големия годеж, след постигане на съгласието за сватба, той прилага жеста при поднасянето на ракия на гостите (Добрев 1971: 1224). На празничната вечеря, вечерта преди сватбата, където са се събрали основно роднините на булката, бъдещият зет поднася ракия на брата на булката, като му целува ръка (Добрев 1971: 1239).

Целуването на ръка е задължителен жест, който момата/годеницата/невестата, момъкът/годеникът/младоженецът и други обредни лица прилагат в случаите, когато получават или дават дарове в рамките на някои обичаи и обреди (вж. Маринов 1914; Маринов 1984; Маринов 1994; Арнаудов 1931; Вакарелски 1927; Вакарелски 1977; Добрев 1971; Георгиева 1980; Генчев 1985). Сходно е положението при целуване ръката на свещеник от миряни, когато на *Йордановден* той чете молитва и ръси със светена вода (вж. Маринов 1981; Добрев 1971; Василева 1985). В последния случай семантиката на жеста е изразяване на благодарност за получено пречистване. На първо място в семантиката на поздравяването с целуване, при даване и получаване на обредни предмети като китка, жълтица, наниз с пари, питие, пръстен, светена вода и пр., стои изразяването на благодарност, признателност и засвидетелстването на уважение, почит. Обаче при разчитане детайлите на конкретната обредна ситуация, като символика на знаково натоварените обредни предмети и отчитане обредната функция на участващите лица, могат да се посочат и такива допълнителни семантични нюанси като: показване и подчертаване на смиреност, покорство, добро възпитание от страна на момата/годеницата (при годежите); изразяване на готовност за приемане, зачитане на възрастовото и социално-обредното старшинство на участниците от страна на годеника/зетя (вечерта преди сватбата).

Най-общо със семантиката на благодарността е белязано целуването на ръка при случаите на придобиване и утвърждаване на нов социален статус. Като примери тук могат да се посочат следните явления от българската традиция. На големия годеж от момата формално се иска съгласие за сключване на бъдещия брак. След даването на потвърждение тя е дарена с пръстен, като бъдещият свекър ѝ подава бъклица. След поемане и преди да предаде бъклицата на баща си, тя целува ръка на двамата. От този момент нататък двете семейства се приемат за сродени и започват да се обръщат един към друг със *свато/сватя* (Добрев 1971: 1224). Семантиката на подаването/подаряването на пълната бъклица с вино, придружена от тази на целуването на ръка, бележи началната граница на поврата в социалния ста-

тус на двете семейни двойки родители. След тази група жестове участниците навлизат в нови взаимоотношения, а семантиката на целуването може да бъде изтълкувана освен като свързана с подаването/подаряването, още като изразяване на благодарност за задомяването на младия индивид. В по-разгърнат план това може да се възприеме и като несмело поздравяване на родителите по повод придобиването на нов социален статус, който вероятно ще бъде последван от този на *дядо* и *баба*.

С утвърждаване на новия социален статус е свързано и целуването на ръка, което невестата неколкократно прави след сватбата в следните обредни ситуации: след като кумът или кумата свали булото ѝ (Генчев 1985: 191); след като свекървата, за първи път на *Гергьовден*, я покани да замеси тестото за обредните хлябове (Маринов 1981: 595); след като на гергьовденската трапеза кумът или деверът ѝ съблече връхната сватбена дреха, събуе сватбените ѝ обувки, а вместо тях obuе обикновени или цървули, подобно на тези на останалите жени (Маринов 1981: 613). С изброените знакови действия младата, до една година след сватбата, невеста окончателно се приобщава към новата си социална идентичност, приема и усвоява статуса на *омъжена жена*, и като равноправна застава в кръга на задомените. Целуването е знак за благодарност и признателност към извършващото инициационния обред лице. Към този семантичен кръг могат да бъдат причислени и целуванията на ръка, които правят членовете на младото семейство (до една година след сватбата) при задължителното ходене на гости, т.нар. *повратки* в домовете на главните обредни лица — кума и кумата, родителите на булката и други лица, играли роля в сватбата (вж. Маринов 1914; Маринов 1984; Маринов 1994; Арнаудов 1931; Вакарелски 1927; Вакарелски 1977; Добрев 1971; Георгиева 1980; Генчев 1985; Василева 1985). При тези случаи семантиката на целуването освен благодарност за утвърждаване на новия семеен статус предполага и измолване на прошка.

По-особен смисъл има целуването на ръка, прилагано в обредните комплекси на двата големи християнски празника — *Сирни заговезни* и *Великден*. В неделната вечер на *Сирна неделя*, с която започва продължителния пост, всички членове на семейно-родовата общност се събират на гости в дома на родителите си за празнична трапеза. Тук се изпълнява обредът *прощаване*, прилаган и през цялата Сирна неделя, на който основен момент е взаимното целуване на ръка. Да целуват ръка и искат прошка започват най-напред млади на стари, деца на родители; младоженци на кумове и пр. След поздрава целуваният на свой ред веднага поздравява с целуване. При прилагане на кинемоморфемата се разменят традиционно установени реплики и дават подаръци — баница, вино (Василева 1985:111; вж. още Маринов 1984; Вакарелски 1977; Добрев 1971). Това взаимно целуване на ръка се осмисля от народа на първо място като взаимно *опрощаване* — искане и даване на прошка. Едва на втори план като поздравяване по повод настъпилния празник. Молбата за изличаване и опрощаване на нанесените обиди е предпоставка за сдобряване и започване на чисто на нови, необременени отношения

през годината. Това взаимно целуване йерархично изравнява и равнопоставя за момента двете страни, участващи в поздравяването. От друга страна, то бележи края и началото на два периода в техния съвместен живот.

На *Великден*, след службата в пасхалната утрин на неделния ден, в дома всички членове на семейно-родовата общност пристъпват към обряда *'ристосване* (Добрев 1971). Това е взаимно целуване на ръка от млади на стари, деца на родители, младоженци на кумове и обратно. Интересното при жеста е, че както целуващият, така и целуваният държат в дясната си длан (на целуваната ръка) по едно боядисано великденско яйце. В момента на взаимното целуване на ръце те си разменят яйцата. Кинемоморфемите са придружени от словесна молба за прошка. В случая изясняването на семантиката на кинемоморфемата се усложнява от един друг предхождащ факт. Само няколко часа по-рано, в рамките на вечерната тържествена служба в църковния храм, при взаимното поздравяване с *Христос воскрес* и отговора *Во истину воскрес*, същите тези участници са се поздравили и с трикратно целуване по бузите (Маринов 1981: 581-586). Ако правилно изтълчуваме тази ситуация, то в рамките на църковно-каноничния обред участниците прилагат кинемоморфемата взаимно целуване по бузите като израз на всечовешката радост от Възкресението на Христос. Жестът произлиза от християнската идея за съществуване на равенство и равнопоставеност на всички вярващи (Петрухин и др. 1995: 320-321; Шевалие, Геербрант 1996: 565). Така те заявяват своята взаимна християнска обич, покорство и смиреност. В домашната среда на патриархалното общество каноничният евангелски поздрав се трансформира в еднократно взаимно целуване на ръка, но запазва семантиката на моментно йерархично изравняване. Към нея трябва да се прибави също молбата за искане и даване на прошка, която бележи границата на ново календарно начало. Усложнение привнася символката на разменяните великденски яйца, които са свързани с християнската идея за възкресението и възродената надежда, а на митологично ниво се осмислят като първоизточник на живота, и като средства, притежаващи магическа, предпазна сила (вж. Миков 1981; Георгиева 1983). Естествено, в жеста на първо място стои идеята за поздрав по случай големия християнски празник.

Последният семантичен аспект на разглежданата кинемоморфема, който ще спомена, е свързан пак с взаимно целуване при големия годеж. При този обичай, след постигане на съгласие за сватба, момата/годеницата дарява и получава дар от момъка/годеника. Тогава двамата взаимно си целуват ръка, но първо това прави момата, след което и двамата целуват ръка на всички присъстващи, като им поднасят ракия, а те от своя страна ги благославят (Добрев 1971: 1224). Смисълът на това взаимно целуване може да се изтълчува като обвързване, взаимно задължаване, дори взаимно вричане, даване на клетва за вярност. От този момент нататък пред селищната общност момата вече е *свършена, непълна, несвободна*, какъвто е и момъкът (Стойнев 1994: 55). Така семантиката на тази взаимна кинемоморфема

може да се свърже с поставянето на граница, ново начало и навлизане в друг житейски етап, в който участниците ще придобият нов социален статус на задомени хора. В по-разгърнат план кинемоморфемата може да се осмисли като невербално скрепяне на споразумение, договор с жест за осъществяване на започнатото — вдигане на сватба.

* * *

От направения преглед може да се заключи, че при различните ситуации физическата форма на разглежданата кинемоморфема е относително постоянна и не търпи изменения. При определени случаи тя, в съчетание с други жестове, става част от по-сложен кинемоморфичен сбор, без обаче съществено да се изменя формата и семантиката ѝ. Използването на кинемоморфемата в българската традиция е строго стереотипизирано и нейната употреба е залегнала като неизменящо се поведенческо задължение на различните полови, възрастови и социални общности. От друга страна, честотата и модалността на използване на кинемоморфемата са в пряка зависимост от съчетанието на различен сбор фактори като: пол, възраст, социален статус, необредна/обредна роля (едновременно на целуващия и целувания), наличието на необреден или обреден предмет, действие, време, пространство и не на последно място по значение, моментната емоционална нагласа и поведение на участниците (субектите) в разглежданите ситуации.

Като един от най-важните изводи се очертава фактът, че кинемоморфемата притежава изключително широк семантичен спектър, съставен от еднозначни, многозначни и разнородни по смисъл значения. Тук ще направя пълен преглед на разглежданите в текста семантики с положителна насоченост без да споменавам техните противоположни такива. Кръгът на последните е също толкова голям, но както ще стане ясно по-долу в текста, те се проявяват само при случаи на умишлено неприлагане — липса, или неволно забравяне, изпускане — пропуск на разглежданата кинемоморфема. Прегледът на значенията не е извършен в зависимост от последователността при употребата на кинемоморфемата, а в зависимост от нивата на смислово усложняване на семантиката ѝ. Така към семантичния кръг на кинемоморфемата могат да бъдат отнесени следните значения: смиреност; послушание; покорство; добро възпитание; уважение; почит; преклонение; признателност; вярност; зачитане и обичане на Бог; израз на добра воля; поздравяване; благодарене; благопожелаване; осигуряване на благополучие; измолване на прошка; опрощаване; сдобряване; изпращане; разделяне; сбогуване; измолване на милост, благоволение, покровителство, услуга; взаимно обвързване; скрепяване на договореност; засилване въздействието на словесно благопожелание; известяване на новина; зачитане на общоприето социално-йерархично разделение и старшинство; временно и частично социално-йерархично изравняване и равнопоставяне на индивиди; приемане, зачитане ролята и правомощията на обредно лице; съгласие, приемане на социален факт и обредно действие; съгласие и приемане на промени в со-

циалния статус на индивид; разграничаване на отделни етапи в обредно действие и време; отбелязване край и начало на етапи от социалния живот на индивида. Голяма част от изброените семантики се проявяват в ограничен кръг житейски ситуации. Най-честите значения на кинемоморфемата, произхождащи от прилагането ѝ в традицията, са — поздравяване и зачитане на общоприето социално-йерархично старшинство. При тези случаи нейната семантика зависи от пола, възрастта, социалния статус и обредната роля на участниците в действието. Вън от рамките на обредно действие, без участието на обредни лица, семантиката на разглеждания жест най-общо се свежда до подчертаване и зачитане на социално-йерархичното разделение в обществото, както и изразяване на послушание, покорство, благодарност. Сред основните фактори, които влияят върху формирането на тези семантики, са полът, възрастта, социалният статус и обредната роля на участниците, наличието на съпътстващи кинемоморфемати, кинемати, както и въздействието на участващите в действието обредни предмети, пространство и време с тяхната символика.

При внимателен анализ на жеста могат да бъдат открити значителни различия в състава на конкретната му семантика, причина за което е различния начин на прилагане на кинемоморфемата. В българската традиция са установени два основни начина за употреба на жеста — *еднопосочен* (от целуващия към целувания) и *двупосочен* или *взаимен* (двамата участници или двете групи едновременно са целуващи и целувани). При втората употреба — взаимната, семантичният кръг на кинемоморфемата е много стеснен и включва само измолване на прошка, опрощаване, отбелязване край и начало на етапи от социалния живот на индивида. Тук обаче се откриват примери за разнородни по смисъл семантики, противостоящи на основните насоки в общия семантичен кръг, като — одобряване, взаимно обвързване, жестово скрепяване на договор, частично и временно социално-йерархично изравняване и равнопоставяне на индивидите.

Друго интересно наблюдение е, че се откриват примери на известна семантична *двоякост* на използване на кинемоморфемата. За това може да се съди от факта, че в определени обредни ситуации прилагането на един единствен жест — целуване на ръка, възпроизвежда два знака, които принадлежат към разнородни семантични гнезда. Предполагам, че тази двоякост се дължи на два успоредно протичащи семиозиса, всеки от които е свързан с определен субект — участник в действието. Поради това възпроизведените семантики се формират не от сбора на общите и еднакви фактори, влияещи на ситуацията, а от отделните, при това различни функции, произтичащи от обредните роли и социалния статус на участващите субекти.

От изложеното може да се заключи, че всеки конкретен семантичен състав на кинемоморфемата се създава от съвкупността и взаимовъздействието на фактори, които влияят върху семиозиса (знакообразуващия процес) в конкретната ситуация. Към тези фактори могат да се причислят функциите на участващите необредни/обредни лица, както и различните предмети,

места, време, пространство с тяхната символика, конкретна за ситуацията, а не обща. Тук се причислява също въздействието на съпътстващите (предхождащи, придружаващи и следхождащи) кинемоморфемите и кинемите и други специфични за формата и употребата на жеста фактори.

При определени случаи в семантичния състав, свързан с конкретната употреба на дадена кинемоморфема, влияние оказва изборът на субект, от чиято позиция се разглежда съответния семиозис. Обикновено в жестовото действие активно участват два субекта — целуващ и целуван, като тяхното поведение оформя първите два семантични състава. Най-често в обредна ситуация присъства и трети субект — наблюдаващ действието, с когото може да се свърже възпроизвеждането на трети семантичен състав, отнасящ се към конкретната употреба на кинемоморфемата.

При случаи, когато в дадена стереотипизирана ситуация отсъства целуването на ръка поради отказ, нежелание или пропуск на целуващия/целуванния или поради някаква друга причина, тогава се възпроизвежда отрицателният, противоположният семантичен състав на кинемоморфемата. Ето защо към факторите, влияещи върху създаването на семантичния спектър на кинемоморфемите може да се прибави също познаването и правилното според традиционната практика прилагане на стереотипизираното културно-етнично познание.

В края е необходимо да се спомене, че с променяне на традиционния светоглед, обичайно-обредна система и поведение в ежедневието на хората семантичното многообразие на разглежданата кинемоморфема започва да обеднява, а нейният кръг на прилагане да се стеснява. Сложните и многопластови значения, съществували във времето на активно функциониране на българската традиционна култура започват да отмират, а семантиката на жеста да се свива до няколко основни елемента, които са документирани в научната литература, като — изразяване на уважение, почит, благодарност и признателност (Ничева, Спасова-Михайлова, Чолакова 1975:497; Андрейчин и др. 1973: 1090). Успоредно с този процес в градска среда се появяват и нови значения като: изразяване на уважение, привързаност и публично непоказвани до този момент нежност и любов към не задомената/задомената жена — госпожица/госпожа.

Литература

- Андрейчин и др. 1973: Български тълковен речник. София.
 Арnaudов, М. 1931: Българските сватбени обреди. Етнологички и фолклорни студии. Ч. 1. — Годишник на Софийския университет. Историко-филологически факултет, кн. XXVII, 3.
 Вакарелски, Хр. 1927: Вакарелски, Хр. Народни обичаи. Извадки из анкетата по сватбените обичаи в България. — Известия на Народния етнографски музей. Т. VII. София, 135-143.
 Вакарелски, Хр. 1977: Вакарелски, Хр. Етнография на България. София.
 Василева, М. 1985: Василева, М. Календарни празници и обичаи. — В: Етнография

- на България. Т. III, София, 89-139.
- Генчев, Ст. 1985: Семейни обичаи и обреди. — В: Етнография на България. Т. III. София, 159-214.
- Георгиева, И. 1980: Семейни обичаи. — В: Пирински край. Етнографски, фолклорни и езикови проучвания, София, 390-421.
- Георгиева, И. 1983: Българска народна митология. София.
- Георгиева, И. 1985: Мирогледът на българския народ от средата на XIX до началото на XX век. — В: Етнография на България. Т. III. София, 35-58.
- Даль, Вл. 1882: Даль, Вл. Толковый словарь живого великорусского языка. Т. III. С. Петербург-Москва.
- Дечева, Д. 1997: Тълковен речник с фразеологични съчетания. София.
- Добрев, И. 1971: Народни обичаи, детски игри. — В: Етнографско и фолклорно описание на с. Кривня, Разградско. Т. IV, 1090-1380. Ръкопис съхраняван в ИМ-Разград, Научен архив Етнография, Инв. № 1.
- Купър, Дж. К. 1993: Купър, Дж. К. Енциклопедия на традиционните символи. София.
- Маринов, Д. 1914: Народна вяра и религиозни народни обичаи. — Сборник за народни умотворения. Т. XXVIII. София.
- Маринов, Д. 1981: Избрани произведения. Т. I. София.
- Маринов, Д. 1984: Избрани произведения. Т. II. София.
- Маринов, Д. 1994: Народна вяра и религиозни народни обичаи. София.
- Миков, Л. 1981: За яйцето в българската народна космогония. — Български фолклор, VII, кн. 2, 44-51.
- Ничева, К., С. Спасова- Михайлова, К. Чолакова 1975: Фразеологичен речник на българския език. Т. 2. София.
- Ortutay, Gy. 1977: /ed./ Magyar néprajzi lexikon. Т. I. Budapest.
- Ortutay, Gy. 1982: /ed./ Magyar néprajzi lexikon. Т. V. Budapest.
- Петрухин, В. Я. и др. 1995: Петрухин, В. Я., Т. А. Агапкина, Л. Н. Виноградова, С. М. Толстая. Славянская мифология. Энциклопедический словарь. Москва.
- Solymossy, S. 1928: Solymossy, S. A csyk eredete. — Ethnographia, XXII, 2. Budapest, 71-82.
- Стойнев, А. 1994: /съст./ Българска митология. Енциклопедичен речник. София.
- The Oxford 1989: The Oxford English Dictionary. Vol. XIV. prep. by J. A. Simpson — E. S. C. Weiner, Oxford.
- The Oxford 1991a: The Oxford English Dictionary. Vol. VI. prep. by J. A. Simpson — E. S. C. Weiner, Oxford.
- The Oxford 1991b: The Oxford English Dictionary. Vol. VIII. prep. by J. A. Simpson — E. S. C. Weiner, Oxford.
- Шевалие, Ж., А. Геербрант 1996: Речник на символите. Т. 2. София.
- Шмит, Ж.-К. 2000: Смишълът на жестовите в Средновековния Запад. София.